

2. Kachalyan A. C. Gornopromyshlenniki Yuga Rossii v konce XIX — nachale XX ve-
ka: predprinimatel'skij mentalitet / Kachalyan A. S. — Rostov n/D : Izd-vo RGU, 2003. — 207 s.
3. Krutikov V. V. Burzhuaziya Ukrainy ta ekonomichna polityka v poreformenyy period /
Krutikov V. V. — Dnipropetrovs'k : Vyd-vo DDU, 1992. — 172 s.
4. Lazans'ka T. I. Istoriya pidpryemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovo-
yi statystyky XIX stolittya) / Lazans'ka T. I. — K. : Instytut istoriyi Ukrainy. — 1999. — 282 s.
5. Lenin V. I. Polnoe sobranie sochinenij / Lenin V. I. — T. 2. 1895–1897. — M. : Izda-
tel'stvo politicheskoy literatury, 1971. — 677 s.
6. Lyubimov A. P. Istoriya lobbizma v Rossii / Lyubimov A. P. — M. : Liberal'naya missiya,
2005. — 208 s.
7. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini / Nesterenko O. O. — Ch. II. —
K. : Vyd-vo AN URSR, 1962. — 580 s.
8. Slonyevs'kyy O. Yu. Ihnatiy Yasyukovych. Im'ya v istoriyi: Istoryko-kraeyznavche
doslidzhennya / Slonyevs'kyy O. Yu. — Dnipropetrovs'k : Porohy, 2009. — 219 s.
9. Sushchenko V. A. Predprinimatel'stvo na trekh etapah rossijskoj modernizatsii (vtoraya
polovyna XIX — nachalo XX v.): obshchee i osobennoe v istoricheskoy sud'be: monografiya
/ Sushchenko V. A. — Rostov n/D : YuFU, 2011. — 406 s.
10. Trudy XXV-go S"ezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii. — T. 3. — Har'kov, 1901.
11. Trudy XXVI-go S"ezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii. — T. 1. — Har'kov, 1902.
12. Trudy XXVII-go S"ezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii. — T. 2. — Har'kov, 1903.
13. Shandra I. O. Z"yizdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnyia Rosiyi v systemi derzhavnykh
ta hromads'kykh ustanov (1874–1918 rr.) / Shandra I. O. — L. : Vyd-vo LNU. — 2003. — 211 s.
14. Shlyakhov O. B. Ukraina na shlyakhu do industrial'nogo suspil'stva / Shlyakhov O. B. —
D. : Vyd-vo DNU, 2010. — 244 s.

В. Ж. Попов

Міжрегіональна академія управління персоналом

УДК: 94(477)«1917–1920»303.094.4

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЧАСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917 — ПОЧАТКУ 1920-х рр.

V. Popov

Interregional Academy of Personnel Management

***Features of Social Identification in the Conditions
of Political Uncertainty during the Civil War in Ukraine***

*У статті розкрито причини, з яких міські обивателі були змушені
приховувати в 1917 — на початку 1920 рр. свій соціальний статус.*

Ключові слова: національно-демократична революція та громадянська
війна 1917 — початку 1920 рр. в Україні, соціальна структура міського на-

селення, соціальний статус, класова ворожнеча, тимчасова соціальна ідентифікація.

The article describes the causes and forms of expression of the phenomenon of forced withholding of their true social status by urban inhabitants in 1917–1920, gives the facts of masking via clothes and using other techniques. The dependence of the behavior of others in relation to specific individuals based on their appearance is traced. The processes in the social structure of the population, associated with an increase in the status of the formerly oppressed sections of the population, and the mass change of the scope of the former privileged citizens are analyzed. The displays of loss of former lifestyle under the influence of external circumstances are characterized. The content of the concept of temporary social identity is expanded and its features are defined for the separate stages the Civil War. The temporality of this phenomenon is proved by examples of many citizens returning to their former social position after the changes in external circumstances. Attention is paid to the rise of inefficiency of the administrative apparatus and its direct connection with the political mimicry of pre-revolutionary bureaucracy.

Keywords: the National Democratic Revolution and the Civil War of 1917–1920 in Ukraine; the social structure of the urban population; social status; class warfare; temporary social identification.

В статье раскрываются причины и формы выражения вынужденного утаивания городскими обывателями в 1917 — начале 1920 гг. своего социального статуса, приведены факты их маскировки с помощью одежды, с использованием других приемов. Прослеживается зависимость характера поведения окружающих по отношению к конкретным лицам от их внешнего облика. Анализируются процессы в социальной структуре населения, связанные с повышением статуса ранее угнетенных слоев населения и с массовой сменой деятельности бывшими привилегированными гражданами. Охарактеризованы проявления утраты прежнего стиля жизни под воздействием внешних обстоятельств.

Ключевые слова: национально-демократическая революция и гражданская война 1917–1920 гг. в Украине, социальная структура городского населения, социальный статус, классовая вражда, временная социальная идентификация.

Актуальність теми визначається тим, що потреба в ідентичності входить до найважливіших людських потреб. Прагнення до ідентичності зумовлено, з одного боку, бажанням вижити, з іншого — потребою отримати прийнятний соціальний статус. Соціальна ідентифікація, як досягнення ідентичнос-

ті, забезпечує конкретній особі визнання з боку інших, груповий захист, самореалізацію, позитивну оцінку з боку своєї групи. Ототожнення себе з ким-небудь може здійснюватися через пошук загальних ознак. Але воно також відбувається шляхом копіювання поведінки іншої людини і базується не стільки на спільних ознаках, скільки на бажанні їх мати. Особливого значення соціальна ідентифікація набуває в періоди громадського протистояння, коли належність до певної групи забезпечує обивателям додаткову можливість вижити. Тому ідентифікація може бути тимчасовим способом заробітку або засобом маскування. Широкий фактичний матеріал для підтвердження цієї тези надає період національно-демократичної революції 1917 — початку 1920 рр. в Україні.

Досліджувана проблема віддзеркалилась у низці наукових праць. У книзі Ш. Фіцпатрик «Повсякденний сталінізм» відзначено, що в результаті революції мільйони громадян втратили коріння й соціальні ніші, було зруйновано структуру суспільства [21]. І. В. Нарський взагалі вважає розпад суспільства в роки громадянської війни незворотним [14]. О. А. Семенов стверджує, що тоді люди шукали захисту, опори, ілюзорної стабільності в колективі, в масі, в оточенні собі подібних [20]. Часту зміну соціального статусу серед основної маси міських мешканців України в 1917–1920 рр. зауважив у книзі М. В. Борисенко [2]. В цілому, особливості соціальної ідентифікації окремих категорій міського населення ще не стали предметом спеціального вивчення.

Метою статті є встановлення того, як соціальна ідентифікація впливала на соціальну структуру суспільства. В рамках реалізації мети, відповідно, передбачається вирішення таких завдань:

- розглянути основні форми і способи тимчасової соціальної ідентифікації;
- визначити причини й риси масової зміни колишнього соціального статусу;
- охарактеризувати роль і значення цих процесів на тлі громадського протистояння.

Одним з найпоширеніших способів набути бажаного статусу було перевдягання, або хоча б наявність необхідних деталей у зовнішньому вигляді, що в умовах багаторічного конфлікту ставало запорукою хоча б відносної безпеки.

1917 р. достатньо було «оголосити себе представником трудового народу, начепити червоний бант і, поважно надуваючи щоки, заходити в навколишні магазини, збираючи данину на світову революцію з переляканих торговців» [24, с. 30]. У період розпаду фронту і стихійної демобілізації залізничі заповнила маса солдатів, але «ніде не видно було жодного офіцера», які, мабуть, «переодягнулися в солдатські шинелі, і на деякий час зробилися “то-

варишами”» [7, арк. 6]. В. Кравченко згадував зустріч із загоном червоних, серед яких був і фальшивий моряк, який дістав десь форму, оскільки та сприяла «революційній пошані» до її власника [13, с. 16].

Під визначення «буржуй» потрапляла будь-яка людина, що носила «пристойне вбрання». Стало небезпечно ходити «в котелку або капелюсі». Люди переодягнулися в «непомітне вбрання», дістали «жахливо поношені» пальта й наділи на голови картузи [22, арк. 28].

З поверненням більшовиків 1919 р. всі чоловіки в Києві знову вдяглися одноманітно, в натовпі «царювали високі чоботи і захисний колір» [12, с. 145]. На зменшення числа елегантних, навіть охайних перехожих, особливо чоловіків, звернула увагу київська студентка: «Більшість ходить в солдатських шинелях або шкіряних куртках і чорних картузах. Пані не носять капелюхів. Всі прагнуть додати собі “демократичний вигляд”» [9, с. 211].

Одна з киянок пережила неприємні хвилини в перший день вступу до міста червоних 1920 р. Один з червоноармійців підійшов до неї, коли вона стояла на тротуарі, й схопив за рукав: «Де наші квіти? Добровольцям, мабуть, підносили, а нам не хоче?». Коли жінка вирвала руку й пішла геть, інший червоноармієць крикнув навздогін: «Через ці каракулі немає життя сірим шинелям!» [16, с. 212].

Перед відходом білих з Криму севастопольський вуличний натовп «став значно більш сірим». Земський діяч В. Оболенський, помітивши на розі громадянина «в картузі і чумарці», впізнав у ньому одного з видних посадовців управління внутрішніх справ, який, імовірно, вирішив залишитися й «про всяк випадок перефарбувався в захисний колір» [15, с. 82, 83]. Полковник армії Врангеля, що залишився в Криму, щоб «прийняти пролетарське забарвлення», перешив частину одягу собі та членам сім'ї [6, арк. 15].

Практично всі соціальні прошарки в умовах війни та розрухи змінили соціальний статус. Безліч людей, аби вижити зайнялася дріб'язковою торгівлею. Як відзначав київський адвокат О. О. Гольденвейзер, «не тільки торговці залишилися торговцями, але торговцями ж стали й колишні пролетарі, — люди фізичної і духовної праці» [3, с. 287]. «Провінційному інтелігенту» М. Плешку «довелося зайнятися скупкою старих речей і перепродажем їх на базарі» [17, с. 219].

Восени 1919 р. безробіття в інтелігентському середовищі Києва досягло максимуму, і нещасні працівники розумової праці потягнулися на базари, де намагалися продати все, що мало мінімальну цінність, щоб купити хоч яку-небудь їжу [1]. В провінційних містах жилося анітрохи не легше. В Чугуєві вчителі та лікарі, попри оклади, надбавки, допомоги, не могли справитися з дорожнечою. Тому на місцевому базарі з'явилися «пані», які продавали найрізноманітніші предмети [19].

В сезон представники інтелігенції йшли на польові роботи. Отримуючи кожний по 15–20 руб. на день, вони «артілію наймали кухарку», та їли «смачно і ситно, досхочу, що не завжди буває тепер вдома. Тепер охоче йдуть косити і в'язати, до сівалки і молотарки» [19].

Полковник армії Врангеля при радах у Криму зі знайомою Ніною пішли на біржу праці. Після довгого стояння в черзі полковник записався як «конторник» і «писар», Ніна — як «лікарняна доглядальниця» і «робітниця по господарству» [6, арк. 42].

Коли до Харкова прийшли більшовики, «почалася вакханалія», зокрема, на чолі однієї з лікарень став її швейцар [4]. Протопресвітер В. Зеньковський, залишившись на початку лютого 1919 р. в Києві при більшовиках, здивовано побачив, що при владі опинилося кілька осіб, так чи інакше йому близьких. «Якийсь Затонський виявився моїм слухачем. Він особисто узяв мене під свою охорону» [10, с. 184]. Лави радянських службовців поповнилися багатьма письменними людьми з інтелігенції. М. Плешко влаштувався «посадовцем для доручень» у комісію по справах полонених і біженців. Тепер, оскільки в нього був документ радянського службовця, він отримав право на пайок [17, с. 220]. Ю. Рапопорт у щоденнику скаржився, що «служба грошей дає мало», але без неї «немає соціального стану» [18, с. 216]. В. Катаєв характеризував нових посадовців як «поганих служак», які розраховували лише на «добрий червоноармійський пайок» [11, с. 82].

Варіантом збереження колишнього статусу була періодична зміна політичних переконань. Свідки діяльності начальника станції Штерівка відзначали, що при добровольцях він став «понад міру правим», хоча в різний час перебував «і німцем, і українцем, і червоним» [5, арк. 14]. Подібна риса поширилась і серед офіцerstва, особливо в кінці війни. В «білій» Одесі швидко стала зменшуватися кількість офіцерів. «Одні йшли в партизанські загони, де не потребували ніяких документів, інші йшли до Петлюри, треті залишалися удома, а дехто повертався і до більшовиків» [12, с. 225].

Червоний командир Демченко, згадуючи концерт на честь звільнення Катеринослава в міському театрі, відзначав, що в концерті взяли участь і місцеві артисти, що не виїхали з міста [8, с. 141].

Для старорежимних посадовців, що залишилися управлінцями при більшовиках, була характерна повна аполітичність. Ось діалог двох радянських службовців, для яких «ми» — тільки особисто вони самі, а інші — і червоні, і білі — «вони»: «“Іх” платні навіть на продукти не вистачає. Так ми до старих порядків привчаємо — подяку за послуги. — А якщо “вони” прийдуть? — Наша справа маленька, служили з примусу!» [24, арк. 66].

Конфлікти виникали навіть між «своїми». Червоноармійці, що були на постої в квартирі київської студентки, якось серед ночі зажадали чаю. Сту-

дентці довелося встати й гріти воду, «оскільки прислуга, що явно стоїть на їх боці, все-таки відмовилася працювати в такий неурочний час» [9, с. 209, 210].

Таким чином, однією з головних особливостей соціальної ідентифікації в умовах громадянської війни була увага до зовнішніх ознак соціального статусу. Серед пересічних обивателів визначення за принципом «свій — чужий» здійснювалося або за одягом в цілому, або взагалі за дрібними деталями вигляду — хрестиком, стрічкою потрібного кольору, червоним бантом. Розбіжність у зовнішніх ознаках загрожувала насильством стосовно чужака, тому природним прагненням колишніх привілейованих верств було бажання змішатися з натовпом, стати «такими, як усі». Подібне маскування було характерне для учасників будь-якого з протидіюючих таборів. Свідому зміну зовнішнього вигляду, як спосіб розчинитися в демократичному середовищі, можна назвати соціальною мімікрією. Якраз до неї належить перевдягання високопоставлених городян в простий одяг, а офіцерів — у солдатські шинелі. Свідоме опрощення, відмова від звичок, що здавалися буржуазними, наприклад, увага до зовнішності, були однією з технологій виживання.

Втрата звичного соціального статусу породила таке масове явище, як тимчасова соціальна ідентифікація. Вона була притаманна як окремим громадянам, так і цілим соціальним групам. Переважно громадяни намагалися заробляти на життя дріб'язковою торгівлею. Наступним за поширеністю родом занять стало надання різних некваліфікованих послуг, наприклад, пиляння дров, доставка замовлень, прибирання сміття. До речі, досить довго існувала домашня прислуга. Інститут прислуги пережив усі режими, включаючи два більшовицьких, і зник унаслідок зубожіння працедавців, а не боротьби за загальну рівність.

Видом мімікрії можна вважати зміну соціальної належності, до якої вдавалися не тільки колишні привілейовані прошарки, але й учорашні пролетарі. Стаючи радянськими службовцями, в просторіччі «комісарами», працівники фізичної праці категорично відмовлялися надавати послуги тим, хто протребував їхньої допомоги, за колишнім фахом. Щодо дрібного й середнього чиновництва, то воно зберегло статус управлінців, зайнявши посади в більшовицькому державному апараті. Тимчасовість соціальної ідентифікації в умовах громадянської війни доводив той факт, що набування зовнішніх атрибутів соціальної групи не робило її «своєю» для нових членів. «Нашими» для них, як і раніше, залишалися ті, від кого вони всіяко намагалися дистанціюватися.

2. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. XX століття: Монографія / Борисенко М. В. — К. : Стило, 2009. — 357 с.

3. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции (Далее — АРР). — Т. 6. — М. : Terra-Политиздат, 1991. — 364 с. — С. 161–303.

4. Городские больницы / Южный край. — 19 июля 1918 г. — № 78.

5. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-440, оп. 1, д. 34, март — сентябрь 1919 г., 112 л.

6. ГАРФ, ф. 5881, оп. 1, д. 158. Рукопись.

7. ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 296, 46 л.

8. Демченко М. И. Шестой повстанческий / Демченко М. И. — М. : Воениздат, 1964. — 254 с.

9. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // АРР. — Т. 15. — Берлин : Слово, 1924. — 345 с. — С. 209–253.

10. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.) / В. Зеньковский В. // Воспоминания. — М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — 238 с.

11. Катаев В. П. Почти дневник. Записки о гражданской войне / Катаев В. П. — М. : Советский писатель, 1962. — 544 с.

12. Корсак (Завадский) В. В. У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак (Завадский) // Красная смута. — М. : Посев, 2011. — 624 с.

13. Кравченко В. Я вибрав волю / Кравченко В. — Торонто : Друкарня «Українського робітника», 1948. — 493 с.

14. Нарский И. В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. / Нарский И. В. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2001. — 632 с.

15. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца / Оболенский В. — М.-Л. : Государственное издательство, 1927. — 86 с.

16. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. / Л. Л-ой // АРР. — Т. 3. — М. : Terra-Политиздат, 1991. — 274 с.

17. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента / Н. Плешко // АРР. — Т. 9. — М. : Terra-Политиздат, 1991. — 304 с.

18. Раппопорт Ю. К. У красных и у белых / Ю. К. Раппопорт // АРР. — Т. 20. — Берлин : Слово, 1930. — 322 с. — С. 208–294.

19. Родные картинки / Родина. — 8 сентября 1919 г. — № 62.

20. Семенов А. А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917–1920 гг.) / Семенов А. А. — Армавир : Армавирское полиграфпредприятие, 2005. — 170 с.

21. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Фицпатрик Ш.: пер. с англ. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2001. — 336 с.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань (Далі — ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 21, 112 арк.

23. ЦДАГО, ф. 5, оп. 1, спр. 323, 253 арк.

24. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / Шкляев И. Н. — Одесса : Негоциант, 2004. — 158 с.

1. Bezrobotnye / Yuzhnaya kopejka. — 12 sentyabrya 1919 g. — № 4.

2. Borysenko M. V. Zhytlo ta pobut mis'koho naselennya Ukrainy u 20–30-kh rr. XX stolittya: Monohrafiya / Borysenko M. V. — K. : Stylos, 2009. — 357 s.

3. Gol'denvejzer A. A. Iz kievskih vospominanij / A. A. Gol'denvejzer // Arhiv russkoj revolyucii (Dalee — ARR). — T. 6. — M. : Terra-Politizdat, 1991. — 364 s. — S. 161–303.

4. Gorodskie bol'nicy / Yuzhnyj kraj. — 19 iyulya 1918 g. — № 78.
5. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF), f. R-440, op. 1, d. 34, mart — sentyabr' 1919 g., 112 l.
6. GARF, f. 5881, op. 1, d. 158. Rukopis'.
7. GARF, f. 5881, op. 2, d. 296, 46 l.
8. Demchenko M. I. Shestoj povstancheskiy / Demchenko M. I. — M. : Voenizdat, 1964. — 254 s.
9. Dnevnik i vospominaniya kievskoj studentki (1919–1920 gg.) // ARR. — T. 15. — Berlin : Slovo, 1924. — 345 s. — S. 209–253.
10. Zen'kovskij V. Pyat' mesyacev u vlasti (15 maya — 19 oktyabrya 1918 g.) / Zen'kovskij V. // Vospominaniya. — M. : Krutickoe patriarshee podvor'e, 1995. — 238 s.
11. Kataev V. P. Pochti dnevnik. Zapiski o grazhdanskoj vojne / Kataev V. P. — M. : Sovetskij pisatel', 1962. — 544 s.
12. Korsak (Zavadskij) V. V. U krasnyh. U belyh. Velikij iskhod / V. V. Korsak (Zavadskij) // Krasnaya smuta. — M. : Posev, 2011. — 624 s.
13. Kravchenko V. Ya vybrav volyu / Kravchenko V. — Toronto : Drukarnya «Ukrayins'koho robitnyka», 1948. — 493 s.
15. Obolenskij V. Krym pri Vrangele. Memuary belogvardejca / Obolenskij V. — M.-L. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1927. — 86 s.
16. Ocherki zhizni v Kieve v 1919–1920 gg. / L. L-oj // ARR. — T. 3. — M. : Terra-Politizdat, 1991. — 274 s.
17. Pleshko N. Iz proshlogo provincial'nogo intelligenta / N. Pleshko // ARR. — T. 9. — M. : Terra-Politizdat, 1991. — 304 s.
18. Rappoport Yu. K. U krasnyh i u belyh / Yu. K. Rappoport // ARR. — T. 20. — Berlin : Slovo, 1930. — 322 s. — S. 208–294.
19. Rodnye kartinki / Rodina. — 8 sentyabrya 1919 g. — № 62.
20. Semenov A. A. Povsednevnyaya zhizn' naseleniya Rossii v gody Grazhdanskoj vojny (1917–1920 gg.) / Semenov A. A. — Armavir : Armavirskoe poligrafpredpriyatie, 2005. — 170 s.
21. Ficpatrik Sh. Povsednevnyj stalinizm. Social'naya istoriya Sovetskoj Rossii v 30-e gody: gorod / Ficpatrik Sh.: per. s angl. — M. : Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya, 2001. — 336 s.
22. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' (Dali — TsDAHO), f. 5, op. 1, spr. 21, 112 ark.
23. TsDAHO, f. 5, op. 1, spr. 323, 253 ark.
24. Shklyayev I. N. Odessa v smutnoe vremya / Shklyayev I. N. — Odessa : Negociant, 2004. — 158 s.